

Hikmet Yurdu, Ocak – Haziran 2011, Yıl: 4, C: 4, Sayı: 7, ss. 89 - 113

Halvetiyye Geleneğine Ve Bir Halvetiyye Şeyhi Olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi (Atvâr-ı Seb'a)

Dr. İbrahim İŞİTAN

Özet

Halvetiyye Geleneğine Ve Bir Halvetiyye Şeyhi Olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresinin (Atvâr-ı Seb'a) Kısa Bir Tahlîli.

Bilindiği üzere tasavvufun en önemli konularından biri, sülûkün merhalelerini anlayarak İlâhî hakîkate nasıl ulaşılacağını izah etme meselesidir. Tasavvufî ekol ve yolların çeşitli şekil ve metotlarla anlatmaya çalıştığı bu konu, yaygın tâbiriyle sülûk veya seyrü sülûk olarak adlandırılmaktadır. Biz bu makalemizde, genel olarak Halvetiyye tarikatının ve özel olarak bir Halvetiyye şeyhi olan Sofyalı Bâlî Efendi'nin 'Atvâr-ı seb'a' diye isimlendirilen seyrü sülûk anlayışını kısaca izah etmeye çalıştık. Halvetî anlayışa göre mânevî yolculuğu gerçekleştiren sâlik, her evrede nefsin bazı hastalıklarından kurtularak kalbin yeni mânevî keşiflerine muttali olur. Yâni nefsin her evredeki yeni boyut kazanan tezkiyesi, kalbin de tasfiyesinin derinleşmesine vesile olur. Böylece sâlik, seyrü sülûkünün sonunda Hz. Peygamber (s.a.v.)'in mânevî halifesi olarak insân-ı kâmil derecesine yükselir ve başka sâliklere de yol gösterme kıvamına erer.

Anahtar kelimeler: Ayn-ı sâbite, Atvâr-ı seb'a, fakr, fenâ, hafî, Halvetiyye tarikatı, hayret, kalp, nefis, ruh, sadr, sâlik, seyrü sülûk, sır, sırr billâh, tecellî.

Abstract

A brief analysis of the seven stages of the soul according to khalwatî tradition and more specifically according to khalwatî sufi Sofyalı Bâlî Efendi.

Understanding the stages of evolution through which the soul of the spiritual traveller journeys in his quest towards Divine reality is an essential question in sufism. Sufi schools and brotherhoods use various methods and forms in order to explain this spiritual evolution, it is generally being referred to as 'sulûk' 'spiritual journey' or 'sayru sulûk' 'initiation path'. In our article, we have described the seven stages of the spiritual journey according to khalwatîs sufis and more specifically to Sofyalı Bâlî Efendi. According to khalwatî tradition the heart of the sâlik embarked on his spiritual journey becomes the place where various spiritual

revelations unveil as a result of the purification process of the soul which takes on a new form as it goes through the stages of personal transmutation. So, at the end of his spiritual journey, the sâlik reaches the stage where he has become a perfect man, as being the spiritual representative of the Prophet (sav), and he begins to spiritually guide the other travellers who wish to embark on their ascent towards the divine world.

Keywords: Eternal human example, seven stages of the soul, poverty, spiritual extinction, mystery, Khalwatiyya brotherhood, perplexity, heart, soul, spirit, chest, spiritual traveller, initiation path, secret, sırr billâh, Divine theophany.

Giriş

Bâlî Efendi'nin¹ sülûk² modeli, Halvetiyye tarikatının da öngördüğü üzere, ancak kalbin ve nefsin yedi evreden geçerek Hakîkatin elde edilebileceği anlayışı üzerine kuruludur. Bu anlayış, Halvetî gelenekte 'Atvâr-ı seb'a'³ yâni 'yedi evre' tâbiriyle anılmaktadır.⁴ Kalbin yedi evrede

¹ Sofyalı Bâlî Efendi Sofya'da doğmuş, İstanbul'a gelip tahsilini ve tasavvufî terbiyesini aldıktan sonra tekrar Sofya'ya dönüp hayatını orada tamamlamış, Halvetiyye tarikatının Cemâliyye koluna bağlı ve İbn Arabî ekolüne mensub 16. yüzyılın meşhur sûfilerinden biridir. 960/1553 tarihinde vefat etmiştir. Osmanlı'nın yükselme dönemini idrak etmiş olan Bâlî Efendi, sunnî tasavvuf anlayışının yayılmasında etkili olmuş, bu çerçevede heterodoks sayılan anlayışlara engel olmak için döneminin siyâsî otoritesini uyarmış ve bu gruplara karşı mücâdele edilmesi gerektiğini savunmuştur. Kaleme aldığı eserler dikkate alındığında, dînî ilimlere vâkîf olduğu ve mensubu bulunduğu tasavvuf yolunun nazarî ve amelî konularına hâkim olduğu anlaşılmaktadır. *Füsûsu'l-Hikem'e* şerh yazması ve incelemekte olduğumuz seyrü sülûk konusunda *Atvâr-ı seb'a* adında bir risâle kaleme alması bunu ifâde etmektedir. İbn Arabî'nin sunnî bir sûfi olduğunu ısrarla vurgulaması, para vakıflarıyla ve kaderle ilgili risâle kaleme almış olması, döneminin tasavvufî, hukûkî ve kelâmî meseleleriyle ilgilendiğini ve sosyal rolü olan bir tarikat şeyhi olduğunu göstermektedir. Ayrıca bulunduğu bölgede Halvetiyye tarikatının geniş kitlelere yayılmasını sağlaması ve kendisi gibi âlim sûfiler yetiştirmesi dirâyetli bir şeyh olduğu fikrini desteklemektedir. (Hakkında geniş bilgi için bk. Natalie Clayer, *Mystiques, Etat et Société*, Leiden, 1994, E. J. Brill, ss. 69-81; İbrahim Işıtan, *La Pensée Soufie de Sofyalı Bâlî Efendi 'Sofyalı Bâlî Efendi'nin Tasavvuf Düşüncesi'*, Paris, 2006, Ecole Pratique des Hautes Etudes, Section des Sciences Religieuses (yayımlanmamış doktora tezi), ss. 111-113; Mustafa Kara, 'Bâlî Efendi, Sofyalı', *D.İ.A.*, İstanbul, 1992, Diyanet Vakfı, c. 5, ss. 20-21; Reşat Öngören, 'Füsüs Şârihi Sofyalı Bâlî Efendi'nin Tasavvuf Çizgisi', *Tasavvuf*, Ankara, 2008, yıl 9, sayı 21, ss. 57-66.)

² Sülûk kavramı hakkında bk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, *el-Sülûk İnde'l-Hakîm et-Tirmizî*, Kahire, 1988, Dârü's-Selâm, ss. 23-40; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an ve Sümmete Göre Tasavvuf*, İstanbul, 1990, Yeni Boyut, ss. 105-118; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 1997, Rehber, s. 654; Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1998, Seha Neşriyat, s. 133-135; H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 2000, Ensar Neşriyat, s. 183; İbrahim Işıtan, *age*, ss. 315-319.

³ Atvâr-ı seb'a tâbiri hakkında bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 65-66. Yedi evreyi ifâde etmek için *Atvâr-ı dil* tâbiri de kullanılmaktadır: Süley-

gelişmesini ifâde eden diğer bir kavram da 'Makâmâtü'l-kulûb'⁵ yani 'kalbin makamları' tâbiridir. Bu ikinci tâbir tasavvufun hem ilk döneminde ve hem daha sonraki dönemlerinde kullanılmaktadır.⁶

Tekili 'tavr' olan 'atvâr' kelimesi sözlükte hal, evre, safha, hareket tarzı ve davranma biçimi gibi manalara gelmektedir.⁷ Aynı kökten gelen 'tataavour' kelimesi de 'gelişim, değişim ve dönüşüm' anlamlarını içerir. Söz konusu ettiğimiz 'atvâr' kelimesinin tasavvuf ilminde, bazı fiil ve davranışlarla sınırları belirlenmiş ard arda birbirini tâkip eden evreleri ifâde ettiğini söyleyebiliriz. Zaman içersinde bu kavram, mânevî hayâtın gelişimini gösteren basamakları ifâde eden teknik bir terim olmuş ve bu basamaklar, tasavvuftaki genel anlayışa göre, yedi mertebe olarak kabul edildiği için de yedi rakamı eklenerek 'Atvâr-ı seb'a' olarak ifâdelendirilmiştir.⁸

Halvetî sûfîler 'Oysa sizi türlü merhalelerden (tavr) geçirerek O yaratmıştır'⁹ âyetini delil göstererek, nasıl insanın bedensel gelişiminin evreleri varsa mânevî gelişiminin de evreleri olduğunu söylerler. Yedi rakamını içeren 'yedi âzâ üzerine secde etmem bana emredildi'¹⁰ hadîs-i şerîfini de delîl göstererek insanın yedi aşamada gelişimini sağlayacağını ifâde ederler.¹¹

man Uludağ, *age*, ss. 64-65; Ethem Cebecioğlu, *age*, ss. 122-123. Seyrû sülûk evreleri için başka bir tâbir de Nakşibediyye tarikatında kullanılan 'Letâif-i hamse'dir: Süleyman Uludağ, *age*, ss. 335-336; Ethem Cebecioğlu, *age*, ss. 473; Osman Türer, 'Letâif-i hamse', *D.İ.A.*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 27, s. 143.

⁴ Halvetî şeyhlerin kaleme aldığı *Atvâr-ı Seb'a* veya *Atvârü'l-Kulûb* isimli risâleler bunu açıkça göstermektedir: Cemal Halvetî (ö. 899/1494 veya 912/1507), *Atvârü'l-Kulûb*; Cemâleddin Karamânî (ö. 933/1526-27), *Atvâr-ı Seb'a*; Sünbül Sinan (ö. 936/1529), *Atvâr-ı Seb'a*.

⁵ Makam ve kalbin makamları konusunda bk. Süleyman Uludağ, 'Makam', *D.İ.A.*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 27, ss. 409-410.

⁶ Ebü'l-Hüseyn Nûrî (ö. 295/907)'nin *Makâmâtü'l-Kulûb* ve Hakîm Tirmizî (ö. 320/932)'nin *Beyânü'l-Fark Beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fuâd ve'l-Lub* adlı eserleri klasik dönem için örnek verilebilir.

⁷ Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul, 1996, Çağrı, s. 894; James W. Redhouse, *A Turkish And English Lexicon*, İstanbul, 1992, Çağrı, s. 1252.

⁸ Bk. İbrahim Işıtan, *age*, s. 377-378.

⁹ *Nûh*, 71/14.

¹⁰ Bk. Buhâri, *Sahih*, *Ezan*, no. 767; Müslim, *Sahih*, *Salât*, no. 756; Tirmizî, *Sünen*, *Salât*, no. 253; Nesei, *Sünen*, *Tatbîk*, no. 1081; Ebû Dâvud, *Sünen*, *Salât*, no. 755, Âlem, CD.

¹¹ İbrahim Işıtan, *age*, s. 377.

Tasavvuf târihi açısından baktığımızda, 'Atvâr-ı seb'a' tâbirinin klasik dönemde ve tarikatların kurulmaya başladığı ilk devrede kullanılmadığını, ancak tarikatların uygulama tarzlarının kesin kurallarla belirlendiği XII. asırdan itibaren tasavvuf literatürüne girdiğini söyleyebiliriz.¹² Anladığımız kadarıyla, kalbin dönüşümünün yedi aşamada gerçekleştiğini belirten bu tâbirin kullanılması, tarikatların âdâp ve erkânının belirli çizgilerle tasvir ve sülûk mertebelerinin detaylı bir şekilde îzah edilmesi gereğinden doğmuştur. 'Atvâr-ı seb'a' tâbiri, daha ziyade, tarikatların birçok kollara ayrılmaya başladığı XV ve XVI. asırdan itibaren tasavvuf literatüründeki yerini almıştır.¹³ Aşağıda 'Atvâr-ı seb'a' anlayışını incelemeye çalışacağımız Sofyalı Bâlî Efendi XV ve XVI. asırları yaşamış bir şahsiyet olması bakımından, bu tâbirin tasavvuf literatüründe yerini alması konusunda katkıda bulunmuş sûfilerdendir.

Bu kısa girişten sonra, Halvetiyye tarikatı çerçevesinde Bâlî Efendi'nin kalbin yedi mertebesiyle ilgili görüşlerini incelemeye geçmeden önce, sülûk kavramıyla alâkalı altını çizdiği temel konuları belirtmenin, Bâlî Efendi'nin mânevî pedagojisinin anlaşılması noktasında faydalı olacağı kanaatındayız.

1. Bâlî Efendi'ye göre, yedi olarak ifâde edilse de sülûkün evreleri sayısızdır¹⁴. Çünkü mânevî gelişmenin sonu yoktur ve sülûkün herhangi bir mertebesinde kesin bir tekâmülden bahsedilemez. Olgunlaşma süreci hayâtın sonuna kadar çeşitli açılardan devâm eder ve her ilerleme kaydedildiğinde, kişi hevâ¹⁵ ve heveslerin oluşturduğu zulmânî ve nûrânî perdelerin bağlarından kurtularak Rabbi'ne yakınlığı sağlar¹⁶.

¹² Bk. Ali Haydar Bostancı, *Tasavvuf'ta Etvâr-ı Seb'a ve Sofyalı Bâlî Efendi'nin « Etvâr-ı Seb'a »'sı*, İstanbul, 1996, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), ss. 26-27.

¹³ İbrahim Işıtan, *age*, s. 378.

¹⁴ Bâlî Efendi, *Atvâr-ı Seb'a*, Süleymaniye, Hüsni Paşa, no. 1178, vr. 103b.

¹⁵ Hevâ hakkında bk. Ali b. Osman el-Cullâbî el-Hucvîrî, *Keşfü'l-Mahjûb*, haz.: İsâd Abdülhâdî Kindîl, Beyrut, 1980, Dârü'l-Nahda el-Arabiyye, ss. 427-431; Mustafa Çağrıncı, 'Hevâ', *D.İ.A.*, İstanbul, 1998, Diyanet Vakfı, c. 17, ss. 274-276.

¹⁶ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 111a-b.

2. Sülûkün hedefi 'fakrı'¹⁷ yâni 'mânevî zenginliği' yakalamaktır¹⁸; bu da ancak bedensel ve zihinsel meşguliyetlerden uzak kalarak "Mâşuk" ile birlikte olma hâliyle elde edilir.
3. Sâlik seyrü sülûkünü kendine ait özel karakteriyle (ayn-ı sâbite)¹⁹, gerçekleştirir. Sûfîler bunu 'her nefes sayısınca Allâh'a giden yol vardır' diye ifâde ederler. Bundan dolayı, aynı mânevî yolda olmalarına rağmen sâlikler farklı şekil ve tarzda yol alırlar.²⁰
4. Sâlik bilmelidir ki, sâhip olduğu her maddî veya mânevî kuvvet nefs-i emmâreden gelen bir tutkuyla kirlidir. Bu sebeple o, sülûkün her anında bu konuya dikkat etmeli ve nefsin her hilesine²¹ karşı uygun bir mücâhede biçimini uygulama sahasına koymalıdır²².
5. O halde, sâlik nefsinden gelen kötü alışkanlıkların kaynağını kurutmak için mürşidinin yol göstericiliğinde mânevî bir cihat gerçekleştirmelidir. Çünkü kötü alışkanlıkların izleri her an geriye gelerek mânevî yolculuğu engelleyebilir²³.
6. Sâlik başkalarını aslâ tenkit etmemeli ve kendisinde olmayan olumlu tutum ve davranışları varmış gibi göstermemelidir²⁴.

¹⁷ Fakr hakkında bk. Ebû Nasr Abdullâh b. Ali es-Serrâc, *el-Lüma' fi Târîhi't-Tasavvuf el-İslâmî*, tah.: Kâmil Mustafa el-Hendevî, Beyrut, 2001, Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye, ss. 45-47; Ebû Bekir Muhammed el-Kelabâzî, *et-Tarruf li Mezhebi ehli-t-Tasavvuf*, tah., Mahmud Emin Nevevî, Kahire, 1400/1980, Mektebetü'l-Külliyyât el-Ezheriyye, ss. 113-115; Hucvîrî, *age*, s. 215-226; Süleyman Uludağ, 'Fakr', *D.İ.A.*, c. 12, İstanbul, 1995, Diyanet Vakfı, ss. 132-134.

¹⁸ Bk. Bâlî Efendî, *age*, vr. 103b.

¹⁹ Ayn-ı sâbite (a'yân-ı sâbite) hakkında bk. Ebû'l-Alâ Affî, *el-A'yân es-Sâbite fi Mezhebi Ibn Arabî ve'l-Ma'dümât fi Mezhebi'l-Mu'tezile*, *el-Kitâb et-Tizkârî, Muhyiddîn Ibn 'Arabî* içinde, Kahire, 1969, Dârü'l-Kâtib el-Arabî, ss. 209-220; Mustafa Tahralı, 'Vahdet-i Vücûd Ve Gölge Varlık' *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi içinde*, Ahmed Avni Konuk, İstanbul, 1990, İ.F.A.V., c. 3, ss. 9-63; Süleyman Uludağ, 'A'yân-ı Sâbite', *D.İ.A.*, İstanbul, 1991, Diyanet Vakfı, c. 4, ss. 198-199.

²⁰ Bk. Bâlî Efendî, *age*, vr. 126b-127a.

²¹ Nefsin hile ve ayıpları konusunda bk. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, *Uyûbü'n-Nefs ve Devâühâ*, tahk.: Muhammed es-Seyyid el-Cüleynd, Kahire, 2001, Dârü Kabâ.

²² Bk. Bâlî Efendî, *age*, vr. 109b.

²³ Bk. a. mlf., *age*, vr. 104a-b.

²⁴ Bk. a. mlf., *Şerhü Fusûsi'l-Hikem*, İstanbul, 1309, Derse'âdet, s. 24, 26.

Çünkü başkalarını ayıplama ve kendini övme mânevî şahsiyetin oluşmasına ve içsel yolculuğun serinkanlılıkla gerçekleşmesine engel olur. Tam tersine sâlik, güzel ahlâkı elde etmek amacıyla, başkalarının işleriyle meşgul olmamalı ve kendi hatalarından kurtulmak için mücâdele etmelidir.

7. Sâlik tutum ve davranışlarını sürekli murâkabe²⁵ altında tutmalıdır. Çünkü gerçekleşen her türlü güzel tutum ve davranış, her evrede yeni bir küvvete dönüşmektedir. Şunu da bilmelidir ki, Rabbi kendisine içinde bulunduğu sülûk mertebesine göre henüz haketmediği güzel bir davranışı sergilemesine izin verebilir²⁶. Bu ilahî hediye, kendisinde kuvve hâlinde bulunan gücü bildirmek amacıyla. Bu nedenle o, davranış ve fiillerinin derecesini gözetlemeli ve muhtemel şeytanî yönlendirmelere karşı tedbirli olmalıdır.
8. Sâlik mânevî derecesini ve seviyesini tesbit etmek maksadıyla rûyalarını da takip etmelidir. Genel olarak rûya, gerçek hayatta mânevî perdeler sebebiyle anlayamadığımız bazı gerçekleri bize işâret eder. Sâlikin gördüğü her rûya kendisi için özel bir anlam taşır; işte bu sebeple o, içinde bulunduğu sülûk mertebesine göre rüyalarını yorumlamalı ve mürşidine yorumlatmalıdır ki mânevî gelişiminde doğru tesbitlerde bulunulsun²⁷.
9. Latîf durum ve haller ancak sülûkün üçüncü mertebesi olan 'ruh' ve 'nefs-i mülhime' mertebesinden sonra ortaya çıkar²⁸. Bu da şunu ifade etmektedir; ilk iki mertebe, yani sadr ile kalp

²⁵ Murâkabe hakkında bk. Ebü'l-Kâsim Abdülkerîm Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâle el-Kuşeyriyye*, tah.: Mârûf Narrîk et Alî Abdülhamid Baltajî, Beyrut, 1991, Dârü'l-Hayr, s. 189-192; Ebû Abdullâh el-Ensârî el-Herevî, *Kitâbü Menâzili's-Sâ'irîn*, tah.: Serge De Laugier De Beaucueil, Kahire, 1962, Institut Français d'Archéologie Orientale, s. 29; Süleyman Uludağ, *age*, ss. 377-378; Ethem Cebecioğlu, *age*, s. 517.

²⁶ Bk. Bâlî Efendi, *Atvâr-ı Seb'a*, vr. 106a.

²⁷ Bk. a. mlf., *age*, vr. 105b.

²⁸ Bk. a. mlf., *age*, vr. 120a.

evreleri, sâlike kendisinde kötü ahlâka dair ne varsa onların kökünü kurutma ve ilahî tecellîleri²⁹ algılayıp müşâhede etmeye başlama imkânı verir.

10. Bâlî Efendi'nin sülûk evrelerini anlatma üslûbunda İbn Arabî etkisi açıkça görülmektedir. Özellikle 'ayn-ı sâbite' ve 'tecellî' anlayışının etkisi çok belirgindir³⁰.

11. Son olarak şu hususu belirtebiliriz: Bâlî Efendi'nin kalbin evrelerini geçmesi aşamasında olgunlaşan nefsin mertebelerinin adlandırılması konusunda diğer Halvetîlerle herhangi bir ihtilâfı yoktur. Fakat kalp evrelerinin ve seyirlerinin adlandırılması noktasında bâzı farklılıkları vardır. Bunları Harîrîzâde'nin yaptığı tabloyla karşılaştırarak göstermekle yetineceğiz³¹.

Harîrîzâde³²:

<i>Nefs</i>	<i>Emmâre</i>	<i>Levâme</i>	<i>Mulhime</i>	<i>Mutmainne</i>	<i>Râziye</i>	<i>Marziye</i>	<i>Kâmîle</i>
<i>Seyr</i>	<i>İtallâh</i>	<i>Alallâh</i>	<i>Billâh</i>	<i>Anillâh</i>	<i>Fillâh</i>	<i>Maallâh</i>	<i>Allâh</i>
<i>Mahal</i>	<i>Sadr</i>	<i>Kalb</i>	<i>Rûh</i>	<i>Sır</i>	<i>Sırrü's-sir</i>	<i>Hafî</i>	<i>Ahfâ</i>

Bâlî Efendi :

<i>Nefs</i>	<i>Emmâre</i>	<i>Levâme</i>	<i>Mulhime</i>	<i>Mutmainne</i>	<i>Râziye</i>	<i>Marziye</i>	<i>Kâmîle</i>
<i>Seyr</i>	<i>İtallâh</i>	<i>Lillâh</i>	<i>Alellâh</i>	<i>Maallâh</i>	<i>Fillâh</i>	<i>Anillâh</i>	<i>Allâh</i>

²⁹ Tecellî hakkında bk. Kelabâzî, *age*, ss. 145-147; Kuşeyrî, *age*, ss. 74-75; İbn Arabî, *el-Futûhât el-Mekkiyye*, Beyrut, ts., Dârü Sâdır, c. 1, ss. 166-167.

³⁰ Bk. İbrahim Işitan, *age*, s. 381.

³¹ Bu makâlemizde Bâlî Efendi'nin yedi evreyle ilgili detaylı bütün görüşlerine yer vermeyip, önemli noktalarına işaret etmekle yetindiğimiz için, burada Harîrîzâde'nin tablosunun birkaç noktasyyla karşılaştırma yapmakla yetindik. Ayrıca Bâlî Efendi'nin *Atvâr-ı Seb'a* risâlesi incelendiğinde Harîrîzâde'nin yaptığı tabloya eşdeğer derecede bir tablo ortaya çıkmamaktadır. İki tabloyla alâkalı daha detaylı bilgi Bâlî Efendi'yle ilgili yaptığımız tezimizde mevcuttur: Bk. İbrahim Işitan, *age*, ss. 382-383.

³² Kemâleddîn Harîrîzâde, *Tibyânü Vesâilî'l-Hakâik fi Beyân-ı Selâsili't-Tarâik*, 3 cilt, Süleymaniye, Fâtih, no. 430-432, c. 1, s. 345.

<i>Mahal</i>	<i>Sadr</i>	<i>Kalb</i>	<i>Rûh</i>	<i>Sırr</i>	<i>Hafî Sırrü's- sir</i>	<i>Kursü ve Hayret</i>	<i>Sırr billâh</i>
--------------	-------------	-------------	------------	-------------	----------------------------------	----------------------------	------------------------

Bu iki tablo incelendiğinde, altı ve yedinci evrelerin isimlendirilmesinde farklılık olduğu anlaşılmaktadır. Bu evreler Harîrîzâde'nin tablosunda *Hafî* ve *Ahfâ* diye isimlendirilirken Bâlî Efendi'de *Kursü-Hayret* ve *Sırr billâh* şeklinde ifâde edilmektedir. Seyirler noktasında Allâh lafzına bitişik kullanılan adlandırılmalar, biri hâriç, aynı olmakla birlikte aynı evreler için kullanılmadığı göze çarpmaktadır; Bâlî Efendi'de *lillâh* ifâdesi bulunduğu halde Harîrîzâde'de bulunmamakta ve buna karşılık *billâh* ifâdesi yer almaktadır.

Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkun Yedi Evresi

1. Sadr Evresi

Halvetî anlayışa uygun olarak³³ Bâlî Efendi'ye göre, '*sadr*' sülûkün birinci evresini teşkil eder ve nefsin değişim ve dönüşümünün başlangıç noktasıdır. O'na göre sâlik, önce nefsi emmârenin etkilerinden kurtulmalı ve ona karşı koymak için gerekli egzersizleri yaparak bu evreyi tamamlamalıdır. Çünkü çirkin fiilleri (*ef'âl-i habîse*) insana işleten kötü ahlâkın (*ahlâk-ı zulmânî*) kaynağı sadırdır³⁴. Bu nedenle her inanan insanın sadrını ilâhi feyzin bereketiyle genişletmesi (*inşirah*) ve nurlandırması gerekmektedir, çünkü îmanın yerleştiği yer aydınlanmak zorundadır³⁵.

Bu evrede kemâlatı/olgunluğu aramak ve beklemek yerine, sâlik bu duruma ulaşmayı sağlayacak mânevî egzersizleri uygulama sahâsına

³³ Bk. Cemal Halvetî, *Atvârü'l-Kulûb*, Harîrîzâde'nin *Tibyânü Vesâilî'l-Hakâik fi Beyân-ı Selâsili't-Tarâik*'i içinde, c. 1, vr. 248a-255b, vr. 249a; Cemâleddin Karamânî, *Atvâr-ı Seb'a*, Süleymaniye, no. 2713, vr. 1a-10b, vr. 2b; Sünbül Sinan, *Atvâr-ı Seb'a*, Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi, no. 2835, vr. 7a-15b, vr. 7b.

³⁴ Kalbin evrelerinin ilki kabul edilen sadr bu aşamada, nefsi emmâreden kaynaklanan kötü ahlâkın kaynağı ve şeytânî vesvelerin kalbe giriş yaptığı yeri teşkil etmesi sebebiyle olumsuz anlamda kullanılmaktadır. Kalbin içe dönük gelişimini sağlamasıyla orantılı olarak sadr bu olumsuz vasfını olumluya çevirerek inşirah bulur ve rûhânileşir.

³⁵ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 103b-104a.

koymakla meşgul olmalıdır. Eğer bu evrede gerekli olan egzersizler uygulama sahâsına konmazsa ikinci evreye geçme ve diğer evreleri gerçekleştirme imkân ve ihtimali kalmaz. Bilinmelidir ki, bu evrede, sâlikin kötü tabiatı her zaman bâkidir ve yeri geldiğinde söz, fiil ve davranış şekilleriyle ortaya çıkar. Fakat bu kötü tabiat ıslah edildiğinde, o zaman mürşidi ikinci evreye geçmek için gerekli yolları ona gösterir. 'Kendini bilen Rab-bini bilir'³⁶ sözünün gerçek mânâsını anlayıp artık hakîki sülûkün başlan-gıcı olan ikinci evreye yâni kalp mertebesine geçmeye hak kazanır³⁷.

Halvetî anlayışa baktığımızda, yapısı itibariyle sadr mertebesi ilâ-hî isimlerin tecellîsinden gelen nurlara engel olur ve şeytânî bağları sebe-biyle sâliki kınanılabilir davranışlara sevkeder. Bu bağlar nedeniyle, iç hayatımızı düzenleyen akıl da şeytânî bir yapıya bürünür ve sâliki ölüm-den sonraki hayâta hazırlanmak gibi bir düşünceden uzaklaştırır. Çünkü akıl bu durum sebebiyle, hayâtın mânevî anlamını insana öğreten hikme-tin en önemli iki dayanağı mârifet³⁸ ve muhabbetten³⁹ mahrumdur. Bu durumda, nefsin karanlık boyutu kalbi kuşattığı için sâlikin yapacağı zi-kir dil aşamasında kalır ve kalbin derinliklerine inerek gerçek zikir hâline dönüşme imkânı bulamaz⁴⁰.

Bâlî Efendi'ye göre sâlik, sadr mertebesinde varolan kötü ahlâka dâir tutum ve davranışlara karşı kalbi korumak zorundadır. Böylece kalp, nefs-i emmârenin karanlıklarından kurtularak ilâhî nurdan bu mertebe-deki payını alır ve ilâhî bilgilere kapısını açar. Eğer kalp, sadrın karanlık dünyasında kaybolur ve nefs-i emmârenin istek ve arzularının etkisinde kalırsa, içsel yolculuğuna çıkma imkânı bile bulamaz⁴¹.

³⁶ Kendini bilme/tanıma, *mâ'rifet-i nefis*, hakkında bilgi için bk. Süleyman Uludağ, 'Ma'rifet-i Nefs', *D.İ.A.*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c: 28, ss. 56-57.

³⁷ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 107a-b.

³⁸ Mârifet hakkında için bk. Serrâc, *age*, ss. 34-39; Kelabâzî, *age*, ss. 78-83, 158-160; Kuşeyrî, *age*, ss. 41-49, 311-317; Hucvîrî, *age*, 509-518; Herevî, *age*, 102-103; Süleyman Uludağ, 'Mârifet', *D.İ.A.*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 28, ss. 54-56.

³⁹ Muhabbet hakkında bilgi almak için bk. Serrâc, *age*, ss. 53-55; Kelabâzî, *age*, 130-132; 317-329; Hucvîrî, *age*, ss. 550-556; Herevî, *age*, ss. 71-72; Süleyman Uludağ, 'Muhabbet', *D.İ.A.*, İstanbul, 2005, Diyanet Vakfı, c. 30, ss. 386-388.

⁴⁰ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 106b.

⁴¹ Bk. a. mlf., *age*, vr. 106b.

Bâlî Efendi, mensup olduğu tarikatın anlayışına uygun bir şekilde sadrın fena huyların kaynağı olduğunun altını çizerek⁴² ve, bu kötü huyların köklerinin kurutulması için, tecrübe sâhibi bir mürşide başvurulması gerektiğini ifâde eder⁴³. Kişi dîni pratikleri ferdî olarak yerine getirerek mânevî yolda tam bir başarı elde edemez. Çünkü yol göstericisi olmayan bir kimse sadrın kötü ağacının dallarını yok edebilir, fakat bu ağacın kendisini ortadan aslâ kaldıramaz⁴⁴.

Mürşide bağıllık konusunda, Bâlî Efendi döneminin diğer Halvetî şeyhlerinin de aynı düşündüğünü görmekteyiz. Buna gerekçe olarak, mürşidin kendi hayâtında var olduğunu düşünen sâlikin zikir sâyesinde nûrânî anlamda aklını geliştireceğini ve mârifeti elde ederek sadrın kötü ağacının kökünü kazıyabileceğini ileri sürerler⁴⁵.

Bâlî Efendi'ye göre sâlik, sadr evresinde gerçekleştirdiği fiil ve davranışlarını hem dünyâ hem de âhiret yurdunda elde edeceği faydaları düşünerek yapar. Bu durum, henüz tutum ve davranışlarını sadece mânevî nedenlerle yapma kâbiliyetinde olmadığını gösterir. Buna rağmen, sâlik nefsin hevâ ve hevesinden kurtulmak ve herhangi dünyevî bir çıkar gütmeksizin tevâhidin hakikatlerini müşâhede etme amacına yönelik övgüye değer birtakım mânevî davranışlar sergilemeye çalışır⁴⁶.

Bâlî Efendi, sâlikin bu evrede kalbinde meydana gelen bâzı hallerin ilham cinsinden olduğunu vehmetme yanlışlığına düşmemesi gerektiğini hatırlatarak, henüz eşyânın hakikatlerini ilham edecek ilâhî nûrun kalbinde oluşma zamanının gelmediğini belirtir. Tam tersine sâlikin, kal-

⁴² Bk. a. mlf., *age*, vr. 104a.

⁴³ Mürşid ve mürşide bağıllık konusunda bk. Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Risâletü'l-Müstersîdîn*, tah.: Abdü'l Fettâh Ebû Gudde, Beyrut, 1971, Dârü's-Selâm, ss. 39-40, n. 2; Kelabâzî, *age*, ss. 156-157; İmam Şehâbeddin Ebî Hafs Ömer b. Muhammed es-Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif*, tah.: Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, Beyrut, 1999, Dârü'l-Kutüb el-Arabiyye, ss. 53-54; İbrahim Işıtan, *age*, ss. 332-337.

⁴⁴ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 104b-105a.

⁴⁵ Bk. Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 2b; Sünbül Sinan, *age*, vr. 7a-b.

⁴⁶ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 105a-106b.

bine doğan düşünceleri havâtır yâni gelip geçen fikirler⁴⁷ olarak değerlendirmesi ve bunları mürşidinin de yardımıyla kalb ve zihninden kovarak mânevî yolculuğuna düzgün bir tarzda devâm etmesi gerektiğini önemle ifade eder. Bu noktada sâlik, aklî melekesini işletmek süretiyle rûhundan yardım isteyerek nefsinden kaynaklanan tutum ve davranışlarını terk etme cihetine giderse de, bu evrede henüz aydınlanmamış aklı, rûhunun kalbini kuşatmasına izin vermez⁴⁸.

Halvetî sûfiler, sâlikin gördüğü rüyâların mânevî gelişimi açısından birtakım işaretler taşıdığını önemle vurgularlar⁴⁹. Bâlî Efendi de bu konuda aynı tarzda düşünmekte ve rüyâda görülen her hayvanın içinde bulunulan mertebeye ait özel bir anlam taşıdığını söylemektedir. Kısaca sâlik, rüyâ yoluyla kendisinde var olan olumsuz tutum ve davranışları tespit eder⁵⁰.

2. Kalp Evresi

Halvetî anlayışta, 'kalp' sülûkün ikinci mertebesi olarak addedilmektedir⁵¹. Bâlî Efendi de aynı anlayışı sürdürerek kalbi ikinci evre olarak kabul etmektedir. Ona göre kalp, rabbânî bir nur taşır ve iki vecheye sâhiptir. Biri, kişinin sol tarafında bulunur ve sadr ismini alır ki bu, yukarıda bahsettiğimiz gibi, kalbin birinci mertebesini oluşturmaktadır. Genelde şeytânî havâtır kalbe bu taraftan gelir ve rûhun kalbe tesirini engeller. Diğer, ilâhî huzura açılan yöndür ve kalp diye isimlendirilerek ilâhî feyzin aktığı kanat olarak değerlendirilir. Sülûkün ikinci evresine geçilebilmesi için kalbin birinci yönünden yâni sadırdan gelebilecek zulmânî perdelerin ilk evrede büsbütün ortadan kalkmış olması gerekmektedir.

⁴⁷ Havâtır hakkında bk. Kelabâzî, *age*, s. 109, 181; Kuşeyrî, *age*, ss. 83-85; Süleyman Uludağ, 'Havâtır', *D.İ.A.*, İstanbul, 1997, Diyanet Vakfı, c. 16, s. 526.

⁴⁸ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 105a-106b.

⁴⁹ Bk. Cemal Halvetî, *age*, vr. 249b ; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 2b.

⁵⁰ Bu konuda bk. İbrahim Işıtan, *age*, s. 391.

⁵¹ Örnek olarak bk. Cemal Halvetî, *age*, vr. 249b; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 3a; Sünbül Sinan, *age*, vr. 8b.

Çünkü kalp evresinde nurânî perdelerin ortadan kaldırılması için çalışılmaktadır⁵².

Sâlik bu evrede, ilâhi müşâhedeyi⁵³ gerçekleştirmek amacıyla, sâlih amel, makbul tutum ve davranışlar sergiler ve zühdî yönünü geliştirerek hakîkî anlamda bir mücâhede⁵⁴ örneği ortaya koyar. Fakat bu evrede gerçekleştirdiği fiil ve davranışlarına değer vermesinden dolayı, onlara bağlanır ve bu bağlar hakîkî müşâhedenin tahakkuk etmesine engel teşkil eder. Kalp evresinin temel özelliği, sâlikin amel-i sâlih yapmaya devam ederek rabbânî tutum ve davranışlarda fânî olmaya çalışmasıdır. Böylece sâlik kendini kınama noktasında ilerleme kaydederek mânevî gelişimini ilerletmeye çalışır⁵⁵.

Bâlî Efendi'nin ifâde ettiği gibi, bu evrede sâlikin ortaya koyduğu mücâhede mârifeti almaya engel olan havâtır dediğimiz gelip geçici düşünce ve eğilimleri atmaya gayret etmekten ibarettir. Çünkü nefis kaynaklı düşüncelerin ürettiği fâsit/bozuk fikirler sâlikin şuur dünyasını karıştırmaya ve kalbinin aynasını kirletmeye bu evrede de devam eder. Bu nedenle, sâlik ilâhî tecellîlerin yansıdığı yer olan 'kalp aynasını' (mir'âtü'l-kalb)⁵⁶ temizlemek için gerekli mücâhedeyi yapmalıdır ki mânevî yolculuğunda ilerleme kaydetsin⁵⁷.

Halvetî telakkîye göre, kalp evresinde, güzel fiil ve davranışlar sayesinde rûhî güçler nefsin gücüyle birleşerek mânevî kaliteler oluşur. Çünkü bu mertebede, Allâh'ın 'celâl' sıfatı rûhun iyi huylarının kalpte meydana gelmesi için harekete geçer. Böylece bu evre, sâlikin Rabbi'ne karşı gerçekleştirdiği siddîkiyet, muhabbet ve boyun eğme gibi içsel hayâtle ilgili kaliteler sayesinde ilâhî tecellînin ortaya çıkmaya başladığı

⁵² Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 111a.

⁵³ Müşâhede hakkında bk. Serrâc, *age*, ss. 62-64; Kelabâzî, *age*, ss. 140-142; Kuşeyrî, *age*, 75-76; Herevî, *age*, 93-94.

⁵⁴ Mücâhede hakkında bk. Kuşeyrî, *age*, ss. 97-101; Hucvîrî, *age*, ss. 431-438.

⁵⁵ Bk. Cemal Halvetî, *age*, vr. 249b; Sünbül Sinan, *age*, vr. 8b.

⁵⁶ Ayna/mir'ât kavramı hakkında bk. Süleyman Uludağ, 'Ayna', *D.İ.A.*, İstanbul, 1991, Diyanet Vakfı, c. 4, ss. 260-262.

⁵⁷ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 112a-113a.

dönem olma özelliğine hâizdir. Rabbânî yardım ilâhî bir ismin yardımıyla sâlikin direnç ve dayanma gücüne göre şekillenir ve onu destekler. Özetle söylersek kalp evresi, benliğin/nefsin eksikliğinden dolayı kendini kınama ve sırf Rabbi'ni memnun etme amacına yönelik çalışma imkânı veren basîretli anlayış sayesinde, henüz etkisini sürdüren kötü fiil ve davranışlardan nefsin temizlenme dönemidir. Bu duruma rağmen, nefis henüz ilâhî ilhamı alma kıvamına kavuşmamıştır. Bu bir sonraki evre olan ruh mertebesinde gerçekleşecek bir durumdur⁵⁸.

3. Ruh Evresi

Halvetî anlayışa göre sülûkün üçüncü mertebesi olan '*ruh*' evresi – ilk iki evrede yapılan mücâhedeyle ortadan kalkmaya yüz tutan nefsin hevâ ve heveslerinin etkisinin azalmasıyla – ilâhî isim ve sıfatlardaki kâbiliyetlerin tecellî etmesi neticesinde, insânî özelliklerin kaybolmaya ve maârif-i ilâhiyyenin sâlikî yönlendirmeye başladığı bir mertebedir. Bu durumda, Bâlî Efendi'nin ifâde ettiği gibi, sâlik yavaş yavaş ilâhî isimlerden gelen tecellîlere dayanan sıfatları elde ederek ilâhî zât çerçevesinde sülûkünü devam ettirir. Bu evrede, nefis-i mülhimenin sağladığı mârifetle sâlik eşyânın hakikatlerini anlar ve – kalbinde muhabbet ve mârifetin gücünden gelen nûr-ı ilâhî sayesinde – fiil ve davranışlarında asıl bu üçüncü mertebeden sonra ihlâsla kulluk yapma kapasitesine ulaşır.

Bu sebeple, Bâlî Efendi'ye göre, bu evrede sâlik hucûbât-ı nûrâniyye/nûrâni perdelere karşı mücâhedesini sürdürmelidir. Çünkü bu perdeler, bir sonraki evrede gerçekleşmeye başlayacak olan zât-ı ilâhînin tecellîsine engel olan nefsin emmâre ve levvâme boyutuyla törpülediği halde kalıntılarının sâlikin fiil ve davranışlarında kendini gösterdiği hatâ ve ayıplarıdır.

Bâlî Efendi'nin bu görüşü, üçüncü evrenin kalitesinin tam bir mânevî olgunluktan kaynaklanmadığını ifade etmektedir. Bu nedenle sâlik, sırf ilâhî isimlerin tecellîlerinden gelen sıfatlarla mânevî olgunluğun

⁵⁸ Bk. a. mlf., *age*, vr. 110a-114a; Cemal Halvetî, *age*, vr. 250a; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 3a.

elde edilemeyeceğini bilerek, bu evrede meydana gelen hiçbir tekâmül biçimine takılmamalıdır. Çünkü nihâi olgunluğun sağlanması, ancak zât-ı ilâhî aşamasındaki tecellîlerin sâlikin fiil ve davranışlarını yönlendirme-siyle gerçekleşecektir.

Bâlî Efendî'nin açıklamaları açıkça şunu ifade etmektedir ki, bu evrede nefis henüz istenilen tekâmülü elde edememiştir ve bu nedenle, bu evrenin sâliki birbirine ters davranış biçimleri ve durumları yaşayabilir. Bazen nefsinin hatâları sebebiyle itminâna ermediği için bozukluk ve hu-zursuzluklar gösterebilir ve bâzen de ilâhî isimlerin tecellîlerinin meydana getirdiği sıfatlardan dolayı sükûnet hâlini yaşayabilir. Sâlik tevhîdin hakikatlerini henüz ortaya çıkaramadığı için vahdet/birlik ve kes-ret/çokluk âlemleri arasında bulunur. Rabbâni âlemde fenâ⁵⁹ hâlini bulduğu zamanlarda ilâhî âlemin gerçeklerini kendisinde barındırdığı için hakiki insan olduğu imajını verir. Fakat nefsinin hâlâ kendisinde taşıdığı mânevî bağlar sebebiyle ilâhî âlemin sıfatlarına tamâmen sâhip değildir⁶⁰.

4. Sır evresi

Söz konusu ettiğimiz tarikatın telakkisine göre, sır evresi vahdet hâlinin kesret âleminde ve kesretin ise vahdet âleminde tecellî ettiği mer-tebe olarak kabul edilir. Çünkü bu evre, zât-ı vâhidin mahlûkatı yoluyla müşâhede edilmeye başlandığı mertebedir. Halvetîlerce bu evre, insânî özelliklerin son etkileriyle ilâhî âlemin sıfatlarının başladığı dönüm nok-tası olarak görülür. Çünkü sâlik bu evreye ait özel mânevî egzersizlerle, ilâhî sıfatların birlenmesinden elde edilen mârifet sayesinde Hâlik ve mahlûkatın yapılarında mevcut olan mânevî işaretlerin hakikatlerini müşâhede yoluyla idrâk eder. Gerçekte bu evrede sâlik, eşyanın hakikatlerini Allâh'ın 'Hak' ismi yardımıyla arar ki bu da ancak beşerî

⁵⁹ Fenâ ve Baqâ kavramlarıyla ilgili bk. Kelabâzî, *age*, ss. 147-157; Kuşeyrî, *age*, ss. 67-69; Hujvîrî, *age*, 480-487; Mustafa Kara, 'Fenâ', *D.İ.A.*, İstanbul, 1995, Diyanet Vakfı, c. 12, ss. 333-335.

⁶⁰ Bk. Bâlî Efendî, *age*, vr. 114a-116b; Cemal Halvetî, *age*, vr. 250a-b; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 3a.

varlığından gelen bütün kayıt ve şartlanmışlıklardan kurtulmak sûretiyle elde edilen bir mertebedir.

Sâlik bu evrede mevcut olan mânevî hal sebebiyle ilâhi bir vecheye sâhiptir ve bu sebeple hak olduğu ve hakîkati elde ettiği vehmine kapılabilir. Fakat bu iddia doğru değildir, çünkü sâlik henüz ilâhî sıfatları tam olarak fiil ve davranışlarına hâkim kılamamıştır. Bu nedenle Halvetî sûfiler, ilâhî zât aşamasındaki mârifeti elde ettiği vehim ve kuruntusuna karşı sâliki bu evrenin ilâhî isim ve sıfatlardan gelen tecellîlerin yeri olduğu, fakat henüz zâtî tecellînin gerçekleşip fiil ve davranışlarına tamâmen yansımadağı konusunda uyarırlar. Bâlî Efendi de, 'bu evrede sâlik insânî yönüne ait özelliklerinden kurtulma aşamasına gelmiştir ama zât-ı ilâhî boyutunda fenâyı gerçekleştirme konusunda henüz alınacak yolu vardır' diyerek bu konuya dikkat çeker. Bu sebebe binâen Halvetî şeyhler, sır evresinde, insânî sıfatların her an sâlikin tutum ve davranışlarına yansiyabileceğini ve ona gelip geçici birtakım parazit düşünceler ilham edebileceğini ileri sürerek muhtemel bir mânevî düşüşten bahsediler.

Bâlî Efendi sır evresini hucûbât-ı zülmâniye/karanlık perdelerden neşet eden maddî etkilerden kurtulmanın gerçekleştiği bir mertebe olarak değerlendirmektedir. Çünkü bu evrede gerçekleşen mârifet, sâliki şeytânî havâtırın etkisinden kurtarabilecek ilâhî ilhamdam⁶¹ gelen zâhirî ve bâtnî bilgiyi sağlar. Bu evre böylece, insanın maddî ve mânevî dediğimiz iki vechesinin yüzleştiği makâm olur ve nefis de mutmainne derecesine kavuşarak ilâhî hükümlerin belirleyicisi olan ilâhî irâde karşısında itiraz etmekten artık vazgeçme noktasına gelir. Çünkü nefis bu evrede, kendisine ilâhî sınırları anlama ve idrâk etme imkânı veren velâyet⁶² makâmına ermiş ve kendisi sürekli olarak beşeri vasıflarından uzaklaşıp asıl ve ebedî âlemin hal ve durumlarına bağlanmayı ifâde eden içsel sesi duyar hale

⁶¹ İlham hakkında bk. Süleyman Uludağ, *age*, s. 263; Yusuf Şevki Yavuz, 'İlham', *D.İ.A.*, İstanbul, 2000, Diyanet Vakfı, c. 22, ss. 98-100.

⁶² Velâyet hakkında bk. Kuşeyrî, *age*, ss. 259-263; İbrahim Işıtan, *age*, ss. 245-261.

gelmiştir. Bu durum sâlike, nûrânî perdelerin varlığına rağmen ilâhî huzurda olma imkânı vermektedir.

Bâlî Efendi'ye göre bu evrenin en bâriz özelliği, ilâhî tecellînin etkisini göstermeye başlamış olması dolayısıyla sâlikin yaratıkları mertebesinde Yaratıcı'nın Rablîğının yansımalarını ve enfüsî dünyâsının âfâkî dünyanın bir hülâsası olduğunu idrâk etmesidir. Bu açıklama sülûk anlayışı açısından bakıldığında önemlidir, çünkü sâlik her yaratıkta var olan rabbânî özelliğin varlığını tanımaya başladığı andan itibaren gerçek mânevî hayâtını yaşamaya başlar ve bütün varlığın kaynağı olan zât-ı ilâhînin bilgisine ulaşma imkânı bulur⁶³.

5. Hafî Evresi

Halvetî anlayışa göre sülûkün bu evresinde sâlik, zât-ı ilâhî mertebesinde gerçekleştirdiği fenâ hâli sayesinde kendisine vâki olan her durumdan memnun olarak ilâhî sese kulak verir konuma gelmiştir. Sâlik bu evreye kadar henüz tevâhid-i zâtta fânî olma durumunu yaşamamıştı. Fakat hafî evresinde bu durumu gerçekleştirerek zât-ı ilâhî dışında hâriçten gelen etkilerle hareket etmekten uzaklaşır ve bakâ billâh yâni Allâh'la beraber yaşama gücüne kavuşur. Artık sâlik, bu evreye kadar mânevî yolun kurallarını bir şekilde kendisine çiğneten nefsin bütün etki ve tesirlerinden kurtulur.

Zât seviyesinde gerçekleşen fenâ hâli, sâlike kınanabilecek tutum ve davranışlara kendisini sevkeden kesret âleminin etkilerini ortadan kaldıran vahdeti müşâhede etme imkânı verir. Böylece sâlik, maddî yapıya sâhip çokluk âleminin tutum ve davranışlarıyla şartlanmış benliğin saplantılarından kurtularak eşyânun hakikatlerini keşfetme imkânı veren bir anlayış ve sezgiye sâhip olur. Bu hal, zât-ı ilâhînin sâlikin yaşamında etkisini gösterdiği anlamına gelmektedir.

⁶³ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 118a-120b; Cemal Halvetî, *age*, vr. 250a-b; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 3a; Sünbül Sinan, *age*, vr. 9b.

Mensup olduğu tarikatın anlayışını takip eden Bâlî Efendi, zât-ı ilâhînin tecellîsinin sıfat ve filleriyle tam olarak bu evrede gerçekleştiğini belirterek, sâlikin elde ettiği mârifet yâni benliğini tanıma sayesinde insânî karakter noktasında gerçek bir olgunluk sergilediğini vurgular. Gerçekleştirdiği bu olgunluk, kendi zâtında mevcut olan ayn-ı sâbite yâni zâtının ezeli örneğine uygun olarak gelişir ve akabinde Rabbi'nin mârifetini kendisine kazandırır. Ona göre, sâlikin insânî sıfatlar noktasında elde ettiği tekâmül ilâhî sıfatlar noktasındaki tekâmülü elde etmek için bir bahânedir. Bu da sâlikin 'ölmeden önce ölünüz' anlayışının gereği irâdî ölümü gerçekleştirmesi, Rabbi'yle bakâ hâlini yaşayarak ilâhî âlemden bulunması ve bu dünyâ hayâtının kendisi için Mâşuk'una doğru mîrâcını gerçekleştirme yeri olduğunu anladığı manasına gelmektedir⁶⁴.

6. Kursü ve Hayret Evresi

Halvetî anlayışa göre bu evrede sâlik, artık elde ettiği olgunluk sâyesinde Peygamber (s.a.v.)'in mânevî anlamda halîfesi olmaya hak kazanmıştır. Çünkü maddî yapısıyla belirlenmiş ilgi ve alâkalarından tamâmen kurtulmanın verdiği güçle elde ettiği bilgi ve nur sayesinde, mânevî yolun yolcularını ilâhî hakikatler ışığında eğitime kıvâmına kavuşmuştur. Vahdet ve kesret dünyasının bilgisini elde etmiş biri olarak, terbiyesiyle meşgul olduğu sâliklerin geçici dünyanın işlerinde kaybolmasına engel olmak amacıyla, bu maddî âlemin işlerini mânevî dünyanın gereklerine göre idâre etme kabiliyetine sâhiptir. Ayrıca şunu da vurgulamak gerekir ki, bu evrede görülen rüyâlar sâlikin kalbinin arınma ve temizlenme noktasında olgunluğa erdiğini ve ruh, akıl ve nefisle alâkalı aydınlanmanın yeterince ortaya çıktığını işaret eder. Bu da rûhun nûrunun diğer güçleri kuşattığını ve sâlikin tam olarak maddî dünyânın etkilerinden kurtulduğu anla-

⁶⁴ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 120b-122a-b; Cemal Halvetî, *age*, vr. 251a-252a; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 4a; Sünbül Sinan, *age*, vr. 10a-b.

mını taşımaktadır. Sırf Allah için sevebilme yetisinin tahakkuk ettiği bu evrede sâlik, maddî ve rûhî âlemlerle alâkalı tekâmülünü neticesinde kalbinde oluşan nur sayesinde, kendini izleyen sâliklerin kalbini aydınlatarak mânevî yolculuklarında yardımcı olur.

Halvetî anlayışı tâkip eden Bâlî Efendi bu evrede, zâtî fenânın tecellisiyle sâlikin ilâhî sıfatların özellikleriyle bezendiğini vurgulayarak, nefsin artık aynı anda hem beşerî hem de ilâhî sıfatlar noktasında tekâmülünü göstermesi sebebiyle Rabbi tarafından râzı olunmuş bir durumda olduğuna işaret eder. Maddî ve hissî boyutundan tamâmen fânî olması sayesinde beşerî güçleri âdil bir şekilde yönetme anlamındaki insânî hilâfeti dış dünyada ortaya koyabilecek durumda olan bu evrenin sâliki, nefsinin güçlerini rûhun hizmetine sunabilecek konuma gelmiştir. Fakat bu olgunluğa rağmen, diğer sâlikleri bir mürşit olarak yönetmek anlamındaki gerçek hilâfeti ortaya koyabilecek duruma henüz ermemiştir.

Bâlî Efendi'ye göre bu evredeki sâlik, hakikat bilgisiyle her varlıkta Rabbi'ni müşâhede eder ki bu müşâhede Allâh'tan başka herşeyin varlığını yok hükmünde kılan tevhid aynasıyla eşyâyı görme anlamındadır. Gerçekte, sâlik bu aşamada, kader serüveninde ezeli âlemde yazılmış ve bu âlemde meydana gelen her olaya koşulsuz ve itirazsız boyun eğme olgunluğunu gösterebilme gücüne ulaştığı için, Rabbi'nin muhâtabı olacak kıvâma gelmiştir. Bu içsel hoşnutluk hâli dolayısıyla sâlik, kesret âleminde kalıp onun şartlarında yaşama alışkanlığı içinde hareket eden kişilerin tutum ve davranışlarına şaşırıp kalır. Çünkü avâm tabakasının, her meydana gelen olayın Allâh'ın kararıyla olduğunu bilmediğini idrak etmiştir. Kendisine gelince, içinde bulunduğu mertebenin kendisine verdiği mârifet sayesinde eşyânın gizli yönlerini tanır, bundan dolayı bu maddî hayâtın işlerinden endişe duymaz ve tek dost kabul ettiği Mâşuk'una karşı gerçek kulluğu yapma amacına yönelik çıktığı mânevî yolculuğu/seyrü sülûkünü geliştirme gayreti içerisinde bulunur. Bu da artık bu

evre sâlikinin, mânevî yolculuğunun sonuna yaklaştığı ve artık bu maddî âlemin işlerini yönlendirecek ve yönetecek güce ulaştığı işaretini vermektedir⁶⁵.

Bâlî Efendi'nin îzahlarından hareketle şunu söyleyebiliriz: bu evre sonunda sâlik, tevhîd bilgisinin verdiği müşâhede gücüyle her kişide meydâna gelen tutum ve davranış biçimlerinin kendi ezeli yapısında var olan 'ayn-ı sâbite' diye isimlenen hayât anlayışından kaynaklandığını bilir. Bu nedenle, içsel anlamda olup biten hâdiseler karşısında sükûnet/sekînet⁶⁶ hâlini muhâfaza eder ve herşeyin altında yatan özellikleri anlama gayreti içerisinde olur. Bu anlayış biçimi, insanın rûhî sağlığı açısından çok önemlidir. Çünkü olup bitenler karşısındaki itirazlarımız, zihin dünyamızda birtakım karışıklıklara ve bu karışıklıklar da dış dünyada sergilediğimiz tutum ve davranışlarımızda dengesiz hareket etmemize neden olmaktadır.

7. Sırr Billâh Evresi

Söz konusu ettiğimiz tarikatın telakkîsine göre, bu son evrede sâlik artık sülûkün sonuna ulaşarak tasavvuf yolunda kemâle ermiş kabul edilir. Çünkü ilâhi varlıkta fenâ hâlini yaşadktan sonra sâlik, bu son evrede artık bu maddî âlemde Allâh'la bakâ hâlinde yaşar. Rûhânî âlemde tekâmülü sağladıktan sonra maddî âleme dönen sâlik, gerçek dünyânın hakikatlerini bu geçici âlemde yaşar ve bu maddî dünyânın işlerini yeni ve gerçek bir anlam yükleyerek tanzim eder. Bu evre ilâhî feyizle elde edilen mânevî fakirliğin kazandırdığı özel bir velâyet mertebesinin yansıtıldığı yer olma özelliği taşır. Ayrıca zulmânî olan bedensel yapının rûhânî olan ruhsal yapıya dönüşümünün ve Yaratıcı'dan başka varlıkların etkisinden kurtulma hâlinin kazandırdığı ilâhî yakınlaşma ve dostluk yeni bir yaşam biçimi doğurur. İnsânî sıfatlarını ilâhî sıfatlarda fânî kılıp ve bu fenâdan da geçen sâlik artık Allâh'la bakâ, yani onun özellikleriyle

⁶⁵ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 122b-123a ve 125b-126a; Cemal Halvetî, *age*, vr. 252a-b; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 4a-b; Sünbül Sinan, *age*, vr. 11a.

⁶⁶ Sekînet hakkında bk. Herevî, *age*, ss. 67-68.

beraber yaşama hâlini kazanınca, artık nefsi kemâle ermiş olur ve kendi ayn-ı sâbitesine uygun şekilde olgun bir kişilik yapısıyla hayâta yeniden başlar.

Halvetî anlayışa uygun şekilde fikirler beyân eden Bâlî Efendi, bu evrenin tamamlanmasından sonra sâlikin artık, ilâhi fiillerin kendisinde tecellî etmesi sayesinde, bütün şartlanmışlık ve alışkanlıklarından kurtulduğunu ve kendi irâdesini Yaratıcı'nın irâdesine teslim etme kıvamı içerisinde gerçek kulluğun tadını hissettiğini ifâde eder. Ona göre sâlik, mânevî kalitelerin oluşması sebebiyle, önceki evrelerde benliğinde nûrânî bir perde olarak hissettiği rablik ve hak olma duygusunu atar ve kulluk mertebesine râzı olur. İnsânî hayât tarzının özelliklerinin bittiği ve ilâhi hayât tarzının özelliklerinin başladığı bu evre, beşerî âlemde gerçekleşen 'ebrâr'ın yaşam tarzını aşır ilâhî âlemde gerçekleşen 'mukarrebûn'un yaşam tarzının gerçekleştiği dönemdir. Kendi nefsinin tanıyıp ilâhî irâdeye uygun olarak terbiye ettikten sonra sâlik, artık mânevî yolun yeni yolcularına seyrü sülûklerinde eşlik edip yol göstericilik vazîfesini icrâ etmeye başlar. Kendi yolculuğu esnasında kendi nefsinin tanıyarak elde ettiği sınırlı mârifet başkalarının da nefislerini tanıma yoluyla detaylanacak ve böylece insân-ı kâmil⁶⁷ olma vasfını kazanarak, hakîki mânada Peygamber (s.a.v.)'in halîfesi olma kapasitesini elde edecektir. Çünkü tasavvuf yolunun nihâi hedefi Peygamber (s.a.v.)'e halîfe olmaktır. Bir insân-ı kâmil olarak artık sâlik, Allâh'ın cemal ve celal sıfatlarının tecellîlerini beraber yaşar ve bu nedenle, mutlak hakikat bütün yöleriyle tezâhür etsin diye, bazen birbirine zıt gözükken davranışlar sergileyebilir.

Bâlî Efendi'ye göre bu son evre, velâyetin ve fakrın gerçekleştiği bir aşamadır ki bu, ilâhî fiillerin etkilerinin insânî etkilere gâlip gelerek bir değişimin olması sonucu, bedensel arzu ve isteklerin Allâh'ın arzu ve

⁶⁷ İnsân-ı kâmil hakkında bk. Mehmet S. Aydın, 'İnsân-ı Kâmil', *D.İ.A.*, İstanbul, 2000, Diyanet Vakfı, c. 22, ss. 330-331.

istekleri doğrultusunda hareket etmesi anlamına gelir. Bu noktada, velâyet ve fakrın Halvetî seyrü sülûkünün hedefi olduğunu söyleyebiliriz⁶⁸.

Sonuç

Dînî yaşam, farklı psikolojik seviyelerde tecrübe edilmeye elverişli bir derinliğe sâhip olup, sistemli uygulamalar sonucu şuur ve benlik yapısını köklü bir değişime uğrattır. Bu yaşam biçimlerinden biri de duyu ve akıl üstü bir yöntemle bilgi/mârifete ulaşmayı hedefleyen sûfî tecrübedir. Bu yöntem, insan fitratının duyular ve akıl üstü bir alanda yapılan tecrübeyle bilgi elde edebilmesi ve rûhânileşmeye kâbiliyetli bir özellikte olması gerçeği üzerine dayanmaktadır. Sûfî uygulamada, insanın kendi zâtının hakîkatine kavuşma isteği ve Mutlak Hakîkat'le vâsitasız iletişim kurma arzusu yatmaktadır. Bu arzunun gerçekleşmesi, insan nefsinin/benliğinin kendi geçici yönünü terk edip Yaratıcısı'nın yol göstericiliğinde yeni bir varlık ve benlik kazanarak şuur ve kişiliğin yeniden yapılanmasına bağlıdır. Aşağı benin oluşturduğu monoton ve olağan yaşam tarzından kurtularak, ferdî benliği aşan sonsuz varlığın şuur alanını kapsaması nedeniyle, kişi bütün rûhî fonksiyonlarını yeniden düzenler.

Bâlî Efendi ve mensup olduğu Halvetiyye tarîkatına dayanarak kısaca incelemeye çalıştığımız seyrü sülûk anlayışı, mânevî yolculuğun daha başlangıçta psikolojik bir değişimle başladığını göstermektedir. Çünkü bu yolun yolcusu bütün eski alışkanlık ve davranış kalıplarından uzaklaşmaya çalışır. Şuur alanını meşgul eden her türlü fizyolojik ve psikolojik iç oluşumları denetimi altında tutmaya yönelir. Fizîki ve rûhî riyazatlar yoluyla şuur alanını, her türlü iç ve dış uyarıcılarının bozucu etkisinden arındırarak ilâhî hakîkatleri algılamaya gayret eder. Yedi evrede gerçekleşen mânevî yolculuk kişiye davranışlarını mânevî amaçlar adına yapabilme kâbiliyetini kazandırır; kişi hareket ve tavırlarını ilâhî sıfatlardan yansıyan nûrun verdiği rabbânî bilgiler eşliğinde gerçekleştirebilir.

⁶⁸ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 25a-b, 126b; Cemal Halvetî, *age*, vr. 252b; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 4b; Sünbül Sinan, *age*, vr. 11b-12a.

rir. Tevhîd nûrunun tecellîsinden gelen mârifetle zulmânî ve nûrânî perdelerin doğurduğu etkilerden kurtularak Yaratıcı'nın rubûbiyetini müşâhede eder. Maddî yönünün belirlemiş olduğu ilgi ve alâkalardan tamâmen sıyrılarak zât-ı ilâhîde fenâ hâli sâyesinde insânî sıfatların tekâmülünün akabinde eşyâyı tevhîd aynasından temâşâ eder. Fenâdan sonra bakâ hâlini gerçekleştirmek sûretiyle mâsiva ile ilgiyi kesme anlamındaki velâyet mertebesine kavuşarak karanlık yönünü aydınlığa çevirmiş olur. Böylece beşerî aşamada gerçekleştirdiği olgunluğu ilâhî aşamada yaşayarak heyâtını devam ettirir. Zâtî tecellî sıfat ve fiilleriyle beraber kendini göstererek taklîdi iman yerini hakîki imana bırakır. İfade ettiğimiz bu aşamaları geçip tekâmülünü gerçekleştiren kişi, dünyevî hayâtın endişe ve kaygılarını terk ederek, şahsiyet bozukluklarından ve zihin dünyâsını bozan düşünce ve davranışlardan kurtulur. Tasavvufî deyişle kemâle ermiş, ahlâkını güzelleştirmiş ve sırf Allâh için hareket etme gücüne ermiş biri hâline gelir.

Bu verdiğimiz bilgiler ışığında seyrü sülûkü, kalbin ve nefsin hakikatlerini tanımak, rûhânî dönüşümlerini sağlamak ve mânevî hastalıklara uygun tedâvi yöntemleri üretmek sanatı olarak değerlendirilebiliriz. Kısaca sülûk, beşerî benliğin ilâhî benlikte fânî kılınmasıdır. Çünkü sâlik dediğimiz kişi, bütün algılarını kendisiyle Yaratıcı'sı arasında bir perde olarak telakkî eder ve bu perdeleri aşmak için, her türlü kirlilikten uzak olan asıl benliğini harekete geçirebilecek rûhânî egzersizler yapar. Bu çalışma metodunu aşkın veya mânevî bir terapi yöntemi olarak kabul edebiliriz.

Kaynakça

- Afîfî, Ebû'l-Alâ, 'el-A'yân es-Sâbite fî Mezhebi Ibn Arabî ve'l-Ma'dûmât fî Mezhebi'l Mu'tezile', *el-Kitâb et-Tizkârî, Muhyiddîn Ibn 'Arabî* içinde, Kahire, 1969, Dârü'l-Kâtib el-Arabî, ss. 209-220.
- Aydın, Mehmet S., 'İnsân-ı Kâmil', *D.İ.A.*, İstanbul, 2000, Diyanet Vakfı, c. 22, ss. 330-331.

- Bostancı, Ali Haydar, *Tasavvuf'ta Etvâr-ı Seb'a ve Sofyalı Bâlî Efendi'nin « Etvâr-ı Seb'a »ı*, İstanbul, 1996, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 1997, Rehber.
- Cemal Halvetî, *Atvârü'l-Kulûb*, Harîrîzâde'nin *Tibyânü Vesâilü'l-Hakâik fî Beyân-ı Selâsili't-Tarâik* içinde, c. I, vr. 248a-255b.
- Cemâleddin Karamânî, *Atvâr-ı Seb'a*, Süleymaniye, n. 2713, vr. 1a-10b.
- Clayer, Natalie, *Mystiques, Etat et Société*, Leiden, E. J. Brill, 1994.
- Çağrıncı, Mustafa, 'Hevâ', *D.İ.A.*, İstanbul, 1998, Diyanet Vakfı c. 17, ss. 274-276.
- Ebü'l Hüseyin Nûrî, *Makâmâtü'l-Kulûb*, tah.: Paul Nwyia, 'Melanges Univ. Saint Joseph' içinde, Beyrut, 1968, c. 44, ss. 129-143.
- Es-Sâyih, Ahmed Abdurrahim, *es-Sulûk İnde'l-Hakîm et-Tirmizî*, Kahire, 1988, Dârü's-Selâm.
- Hakîm Tirmizî, İmâm Ebû Abdullâh Muhammed, *Beyânü'l-Fark Beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fu'âd ve'l-Lub*, tah.: Nicholas Herr, Kahire, 1958, Dârü'l-Arab.
- Harîrîzâde, Kemâleddîn, *Tibyânü Vesâilü'l-Hakâik fî Beyân-ı Selâsili'l-Tarâik*, 3 cilt, Süleymaniye, Fâtih, no. 430-432.
- Herevî, Ebû Abdullâh el-Ensârî, *Kitâbü Menâzili's-Sâ'irîn*, tah.: Serge De Laugier De Beaurecueil, Kahire, 1962, Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Hujvîrî, Ali b. Osman el-Cullâbî, *Keşfü'l-Mahcûb*, haz.: İsâd Abdülhâdî Kindîl, Beyrut, 1980, Dârü'l-Nahdat el-Arabiyye.
- İbn Arabî, *el-Futûhât el-Mekkiyye*, 4 cilt, Beyrut, ts., Dârü Sâdır.
- Işıtan, İbrahim, *La Pensée de Sofyalı Bâlî Efendî*, Paris, 2006, Ecole Pratique des Hautes Etudes, Section des Sciences Religieuses (yayımlanmamış doktora tezi).
- Kara, Mustafa, 'Fenâ', *D.İ.A.*, İstanbul, 1995, Diyanet Vakfı, c. 12, ss. 333-335.
- Bâlî Efendi, Sofyalı, *D.İ.A.*, İstanbul, 1992, Diyanet Vakfı, c. 5, ss. 20-21.
- Kelabâzî, Ebû Bekir Muhammed, *et-Tearruf li Mezhebi ehli-t-Tasavvuf*, tah., Mahmud Emin Nevevi, Kahire, 1400/1980, Mektebetü'l-Külliyât el-Ezheriyye.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsim Abdülkerîm Hevâzin, *er-Risâle el-Kuşeyriyye*, tah.: Mârûf Narrîk et Alî Abdülhamid Baltajî, Beyrut, 1991, Dârü'l-Hayr.

- Muhâsibî, Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed, *Risâletü'l-Müsterşidîn*, tah.: Abdü'l Fettâh Ebû Gudde, Beyrut, 1971, Dârü's-Selâm.
- Redhouse, James W., *A Turkish And English Lexicon*, İstanbul, 1992, Çağrı.
- Öngören, Reşat, 'Füsus Şârihi Sofyalı Bâlî Efendinin Tasavvuf Çizgisi', *Tasavvuf*, Ankara, 2008, yıl 9, sayı 21, ss. 57-66.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'ana ve Sünnete Göre Tasavvuf*, İstanbul, 1990, Yeni Boyut.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1996, Çağrı.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali, *el-Lüma' fi Târîhi't-Tasavvuf el-İslâmî*, tah.: Kamil Mustafa el-Hendevî, Beyrut, 2001, Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye.
- Sofyalı, Bâlî Efendi, *Atvâr-ı Seba*, Süleymaniye, Hüsnü Paşa, n. 1178, vr. 103b-128a.
- *Şerhü fusûsi'l-hikem*, İstanbul, Derse'âdet, 1309.
- Sühreverdî, İmam Şihâbeddin Ebî Hafs Ömer b. Muhammed, *Avârifü'l-Maârif*, tah.: Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, Dârü'l Kütüb el-Arabiyye, Beyrut, 1999, ss. 53-54.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân, *Uyûbü'n-Nefs ve Devâühâ*, tahk.: Muhammed es-Seyyid el-Cüleynd, Kahire, 2001, Dârü Kabâ.
- Sünbül Sinan, *Atvâr-ı Seb'a*, Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi, n. 2835, vr. 7a-15b.
- Tahrallı, Mustafa, 'Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık', *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi içinde*, Ahmed Avni Konuk, İstanbul, 1990, İ.FA.V., c. 3, ss. 9-63.
- Türer, Osman, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1998, Seha.
- 'Letâif-i hamse', *D.İ.A.*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 27, s. 143.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1996, Marifet Yayınları.
- 'A'yân-ı Sâbite', *D.İ.A.*, İstanbul, 1991, Diyanet Vakfı, c. 4, ss. 198-199.
- 'Fakr', *D.İ.A.*, İstanbul, 1995, Diyanet Vakfı, c. 12, ss. 132-134.
- 'Ayna', *D.İ.A.*, İstanbul, 1991, Diyanet Vakfı, c. 4, ss. 260-262.
- 'Havâtır', *D.İ.A.*, İstanbul, 1997, Diyanet Vakfı, c. 16, s. 526.
- 'Makam', *D.İ.A.*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 27, ss. 409-410.
- 'Mârifet', *D.İ.A.*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 28, ss. 54-56.
- 'Ma'rifet-i Nefs', *D.İ.A.*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 28, ss. 56-57.
- 'Muhabbet', *D.İ.A.*, İstanbul, 2005, Diyanet Vakfı, c. 30, ss. 386-388.
- Yavuz, Yusuf Şevki, 'İlham', *D.İ.A.*, İstanbul, 2000, Diyanet Vakfı, c. 22, ss. 98-100.

Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 2000, Ensar Neşriyat.